Гюстав Флобер

Просте серце

Перекладач: Микола Лукаш та Михайло Гайдай

Джерело: З книги:Флобер Г. Твори: В 2 т. — К.: Дніпро, 1987

I

Всі дами Пон-л'Евека ось уже п'ятдесят років заздрили пані Обен, що мала таку служницю, як Фелісіте.

Одержуючи сто франків на рік, вона куховарила, прибирала в кімнатах, прала, шила, прасувала білизну; вміла й коня запрягти, відгодувати птицю, збити масло, і хоч хазяйка була досить-таки неприємною особою, Фелісіте все ж щиро і віддано служила їй.

Чоловік пані Обен, вродливий хлопець, але страшенний невдаха, помер на початку 1809 року, залишивши їй у спадок двох малят і багато боргів. Довелося пані Обен продати всі маєтки, крім тукської та жефосської ферм, котрі давали прибуток усього в п'ять тисяч франків, і переселитися з будинку по вулиці Сен-Мелен в інший, що вимагав менших витрат. Він здавна належав Обенам і містився зразу ж за ринком.

Будинок цей, вкритий черепицею, стояв між проїздом і вуличкою, що виходила до річки. Підлога в кімнатах розсохлась від часу, стала нерівною, і тому на ній всі спотикалися. Вузький коридор відокремлював кухню від зали, де пані Обен цілими днями сиділа в кріслі біля вікна. Вздовж вибіленої стіни стояло вісім стільців червоного дерева. Під барометром, на старому фортепіано, височіла піраміда якихось коробочок і візитних карток. По обидва боки жовтого мармурового

каміна в стилі Людовіка XV висіли гобелени з двома пастушками. Посередині стояв годинник у вигляді храму Вести; в кімнаті трохи тхнуло пліснявою, тому що підлога була нижче від рівня саду.

На другому поверсі містилася кімната "пані". Це була простора світлиця, обклеєна шпалерами в блідих квітах. На стіні висів портрет "пана" в елегантному костюмі. Двері звідси вели до трохи меншої кімнати, де стояло двоє дитячих ліжок без матраців. Далі була вітальня, заставлена меблями в чохлах. Її завжди тримали замкненою. Прямо з коридора потрапляли до кабінету. Полиці, що з трьох боків оточували широкий письмовий стіл чорного дерева, були заповнені книжками і стосами списаних паперів. Два панно, геть-чисто вкриті малюнками, зробленими пером, пейзажами, виконаними гуашшю, і гравюрами Одрана, свідчили про кращі часи і колишню розкіш. Невеличке віконце третього поверху виходило на дах і освітлювало кімнату Фелісіте. Воно дивилося просто на луки.

Фелісіте прокидалася ще вдосвіта, щоб не спізнитись на ранішню відправу, і працювала потім до вечора без відпочинку. Після обіду вона мила посуд, потім, щільно причинивши двері, загортала жар у попіл і куняла біля вогнища з чотками в руках. Ніхто на ринку не міг торгуватися краще за неї. Вона завжди була охайна, і блиск її каструль доводив до розпачу інших служниць. Як ощадлива жінка, вона їла не поспішаючи, збираючи зі столу крихти. Для себе вона пекла хлібину в дванадцять фунтів; цього їй вистачало на двадцять днів.

Завжди, коли б це не було, взимку чи влітку, Фелісіте носила ситцеву хустину, сколоту ззаду шпилькою, а волосся ховала під чепець; сірі панчохи, червона спідниця і фартух з нагрудником робили її схожою на сестру-жалібницю.

Обличчя її було худе, голос — пронизливий. Коли їй минуло двадцять п'ять років, вона мала вигляд сорокалітньої жінки, а після п'ятдесяти ніхто вже точно не міг визначити її вік; завжди мовчазна, сухорлява і струнка, з неквапливими рухами, вона нагадувала автомат.

II

І вона колись теж кохала.

Батько її, муляр, впав з риштовань і розбився на смерть. Згодом померла мати, сестри розбрелися хто куди... Якийсь фермер дав їй притулок у себе і, хоч вона була ще зовсім дитина, звелів доглядати у полі корів. Вона тремтіла в своєму дранті від холоду; лежачи долілиць, пила воду з калюж, її били за найменшу провину і одного дня вигнали, обвинувативши у крадіжці тридцяти су, яких вона не брала. Фелісіте пішла глядіти худобу на іншу ферму; нові господарі були нею задоволені, і тому подруги їй заздрили.

Одного серпневого вечора (тоді їй вже було вісімнадцять років) дівчата взяли її з собою на бал у Кольвіль.

В першу хвилину Фелісіте просто розгубилася; у неї аж голова пішла обертом від музики, ліхтариків на деревах, святкового вбрання гостей, мережива, золотих хрестиків і юрми людей, що весело танцювали водночас. Вона скромно стояла осторонь, коли раптом до неї наблизився чепурно одягнений юнак, що курив люльку, спершись на ручку кошика, і запросив її до танцю. Він вгостив Фелісіте сидром, кавою з печивом, подарував шовкову хустинку і, сподіваючись, що вона здогадується про його наміри, запропонував провести її додому. На краю поля, де ріс овес, він грубо повалив її. Вона злякалась і почала кричати. Тоді він втік.

Якось увечері, на бомонському шляху, вона хотіла випередити великий віз із сіном, який повільно посувався вперед, і, наздогнавши його, впізнала Теодора.

Він підійшов до неї, начебто нічого не сталося, попросив пробачити його за все, тому що тоді, мовляв, "забагато випив".

Вона не знала, що відповісти, і хотіла вже втікати.

Тоді він почав розмову про врожай та про найповажніших осіб округи; розповів, що батько його покинув Кольвіль і оселився на фермі Еко, отож вони тепер сусіди.

— Он як! — сказала Фелісіте.

Теодор додав, що батьки збираються одружити його, але він, зрештою, не поспішає, бо хоче знайти собі жінку до вподоби. Фелісіте ніяково схилила голову. Тоді він запитав, чи не думає вона про одруження. Посміхаючись, вона відповіла, що недобре кепкувати з бідної дівчини.

— Та ні, я не сміюсь, запевняю вас! — і він лівою рукою обняв її за стан. Вона йшла, підтримувана його рукою, і кроки їхні уповільнились.

Повівав теплий вітерець, блищали зорі, величезний віз з сіном похитувався перед ними, і четверо коней здіймали куряву, ліниво переставляючи ноги. Потім коні самі звернули праворуч. Він ще раз стиснув її в обіймах, і Фелісіте зникла в темряві.

Наступного тижня Теодор домігся побачення з нею.

Вони зустрічалися по глухих кутках садиби, за якоюсь стіною, десь під самотнім деревом. Вона не була наївною і манірною, як панночки, бо багато чого бачила, пораючись біля тварин, але здоровий глузд, природжені чесність і порядність не дозволили їй втратити розум. Опір дівчини розпалював Теодора і, щоб задовольнити свою хтиву пристрасть (а може, він і сам вірив у те, що говорив), він запропонував Фелісіте вийти за нього заміж. Вона вагалася, не знаючи, чи можна вірити йому. Він присягався і давав страшні клятви.

Незабаром після цього Теодор розповів їй неприємну річ: батьки торік зуміли за гроші знайти рекрута, але тепер його щодня могли покликати на службу до війська, і думка про це жахала його. Для

Фелісіте цей острах був просто доказом щирості його почуттів, і вона ще дужче покохала його. Вона сама прийшла до нього вночі. Теодор, з'явившись на побачення, мучив її своїми побоюваннями і настирливими проханнями. Нарешті він сказав, що сам піде до префектури, дізнається про все, а наступної неділі повідомить її десь між одинадцятою годиною вечора і північчю.

У призначений час вона прибігла до свого коханого, але замість нього застала одного з його приятелів. Той сказав, що Фелісіте не повинна більше зустрічатися з Теодором: щоб не йти до війська, Теодор оженився на пані Легуссе із Тука — дуже багатій і вже старій жінці.

Горе Фелісіте не мало меж. Вона із стогоном впала на землю, плакала, ревно молилася і до самого ранку самотньо тужила в полі. Потім вона вернулася на ферму, сказала про свій намір залишити господарів і, одержавши наприкінці місяця належні їй гроші, зав'язала своє немудре майно в хустину і вирушила до Пон-л'Евека.

Біля заїзду вона спитала про щось даму в траурному капелюшку. Та якраз шукала собі куховарку. Дівчині ніколи не доводилось куховарити, але вона погоджувалась працювати на яких завгодно умовах і була така невибаглива, що врешті пані Обен зважилась:

— Гаразд, я вас беру!

За чверть години Фелісіте вже оселилася в домі Обенів.

Спершу її лякали "звичаї, що склалися в родині", і схиляння перед пам'яттю пана Обена, яку тут свято шанували. Поль і Віргінія (хлопчику було сім років, а дівчинці ледве минуло чотири) здавалися їй зробленими з дорогоцінного матеріалу; граючись з дітьми, вона залюбки возила їх на спині. Пані Обен заборонила Фелісіте щохвилини цілувати дітей, і це глибоко образило дівчину. І все ж вона почувала себе щасливою. Її смуток швидко зник в цьому оточенні.

Щотижня, у четвер, приходили знайомі й друзі Обенів на партію в бостон. Фелісіте заздалегідь приготовляла їм карти та грілки. Гості збиралися рівно о восьмій годині і розходилися по домівках перед одинадцятою.

Кожного понеділка продавець старих речей, що жив у завулку, з самого ранку вже розкладав на землі своє залізяччя. Потім місто сповнювалось гомоном голосів, що мішався з іржанням коней, меканням ягнят, рохканням свиней і деренчанням возів по бруку. Десь опівдні, в найбільший розпал торгівлі, на порозі з'являвся високий старий селянин з хижим яструбиним носом, у кашкеті, збитому на потилицю. Це був жефосський фермер Роблен. Трохи пізніше приходив Льєбар, фермер із Тука, маленький товстун з червоним обличчям, одягнений в сіру куртку і шкіряні краги із шпорами.

Обидва пропонували своїй господині курей або сир. Фелісіте завжди викривала їхні махінації, і вони верталися додому, сповнені до неї поваги.

Бозна з яких часів пані Обен відвідував її дядько, маркіз Греманвіль, один з численних її родичів. Він розтринькав усі свої маєтки і тепер жив у Фалезі на останньому клаптику своєї землі. Маркіз завжди з'являвся на сніданок разом із жахливим пуделем, який мав звичку бруднити лапами всі меблі. Греманвіль все ще намагався триматися як справжній аристократ, хоч дуже зубожів. Він навіть шанобливо піднімав капелюха, коли говорив: "Мій небіжчик батько", — але звички п'яниці і гульвіси давалися взнаки: маркіз пив вино склянку за склянкою і кидав сороміцькі дотепи і жарти. Фелісіте ввічливо його випроваджувала, приказуючи: "Годі вже, пане Греманвіль! Іншим разом, до побачення!" І зачиняла за ним двері.

Зате вона з задоволенням відчиняла їх перед паном Буре, старим адвокатом. Його біла краватка і лисина, його жабо і широкий коричневий сюртук, навіть особлива манера нюхати тютюн — весь його вигляд викликав у неї ту ніяковість, яку ми відчуваємо в присутності

незвичайних людей. Старий керував маєтками "пані" і просиджував з нею цілі години, замкнувшись в кабінеті "пана". Буре дуже боявся скомпрометувати себе чим-небудь, з надзвичайною повагою ставився до суддів і часто вживав латинські слова.

Щоб зробити навчання дітей цікавим і приємним, він подарував їм географію в малюнках. Вони зображали сцени з різних країн світу: тут були і канібали з перами на голові, і мавпа, що викрадала дівчину, і бедуїни в пустелі, і полювання на китів тощо.

Поль пояснив Фелісіте зміст цих малюнків; цим, власне, і обмежилась її освіта.

Дітей навчав Гюйо, бідний службовець мерії, відомий своїм чудовим почерком і вмінням нагострювати складаний ніж об халяву.

Ясними, погожими днями всі вирушали зрання до жефосської ферми. Подвір'я її з будинком посередині містилося на підгірку; і море, що мріло вдалині, здавалося звідти сірою плямою.

Фелісіте виймала з своєї корзини шматочки холодного м'яса, і всі снідали в кімнаті, що була поруч з молочарнею. Тільки ця кімната нагадувала про старі часи, коли будинок ще був дачею. Вітер шурхотів рештками шпалер на стінах. Пані Обен сиділа, схиливши голову, поринувши у спогади, діти ж не наважувались навіть розмовляти. "Грайтеся, грайтеся!" — казала вона, і вони розбігалися. Поль забирався в клуню, ловив пташок, кидав камінці в калюжі або гупав палицею по величезних порожніх бочках. Віргінія годувала кролів, бігала в поле за волошками, і її мереживні панталончики так і миготіли скрізь.

Якось восени, увечері, всі поверталися лугами додому. Молодий місяць тьмяно світив на небі, і сивий туман хвилями плив над звивистими берегами Туку. Бики, що лежали посеред лугу, спокійно дивилися на четверо людей, які поволі йшли собі. На третьому

пасовиську кілька биків підвелися і оточили їх. "Не бійтеся"! — сказала Фелісіте і, щось промовляючи, погладила найближчого бика по спині; той відсахнувся назад, а решта злякано позадкувала. Але коли вони майже перетнули сусіднє пасовисько, раптом розляглося жахливе ревіння. Це ревів бугай, який виринув з туману і прямо рушив до двох жінок. Пані Обен хотіла вже втікати. "Ні, ні, не поспішайте!" — гукнула Фелісіте. Однак вони прискорили ходу, бо чули позаду загрозливе сопіння бугая, що наздоганяв їх. Земля під ним аж стугоніла. Та ось він кинувся навскач! Фелісіте обернулась, вирвала жмут трави з землею і кинула його межи очі бугаєві. Той жахливо заревів, задрижав од люті і грізно наставив роги. Пані Обен, розгубившись, намагалася перелізти з малюками через високу огорожу на краю пасовиська. Фелісіте, крок за кроком відступаючи перед бугаєм, кидала без упину йому межи очі грудки дерну і кричала: "Хутчій! Та хутчій же!"

Пані Обен спустилася в рівчак, підштовхнула Віргінію, а за нею і Поля. Вона кілька разів спотикалася і падала, поки, нарешті, з великими труднощами видерлась нагору.

Бугай притиснув Фелісіте до огорожі, бризкаючи піною їй в обличчя; ще мить — і він підняв би дівчину на роги, та їй якось пощастило пролізти між жердинами, і величезна тварина вражено зупинилася.

Ця подія протягом багатьох років була темою для розмов у Пон-л'Евеку. Фелісіте анітрохи не пишалась своїм вчинком, вона навіть не думала, що проявила героїзм.

Тепер її думки цілком заполонила Віргінія: дівчинка занедужала від нервового потрясіння, і лікар, пан Пупар, порадив їй морські ванни в Трувілі. У той час їх відвідувало небагато хворих. Пані Обен докладно про все дізналася, порадилася з Буре і почала збиратися в Трувіль так, начебто мала вирушити у тривалу подорож.

Ще напередодні візком Льєбара було відправлено весь багаж. Наступного дня Льєбар привів двоє коней. На одному з них було дамське сідло з оксамитною спинкою, у другого за сідло правив згорнутий плащ. Пані Обен усілася позаду Льєбара; Фелісіте посадовила поруч себе Віргінію, а Поль сів верхи на віслюка, якого їм позичив пан Лешаптуа, взявши з них обіцянку берегти тварину, як зіницю ока.

Шлях був важкий: за дві години проїхали лише вісім кілометрів. Коні грузли в багні по самісінькі бабки, вибивалися з сил і спотикались у заглибинах колії. Кобила Льєбара час від часу зупинялася, і старий терпляче чекав, поки вона знову рушить. Льєбар розповідав різні історії про власників навколишніх земель і робив повчальні зауваження. Так, наприклад, посеред Тука, коли проїздили повз вікна, обсаджені красолею, він сказав, знизавши плечима:

— Ось тут живе пані Легуссе. Замість того щоб одружитися з молодим хлопцем...

Фелісіте далі не дочула. Коні пустились учвал, осел і собі за ними. Мандрівники проминули стежку і завернули за огорожу садиби. З'явилися два хлопці і допомогли гостям зійти прямо на поріг, перед яким натекла з хліва смердюча калюжа.

Стара Льєбар дуже зраділа, побачивши пані. Вона приготувала розкішний сніданок: смажене філе, фляки, кров'яну ковбасу і фрикасе з курчати, а на десерт подала пінистий сидр, солодкий фруктовий пиріг і сливи, настояні на горілці.

Стара весь час казала компліменти пані Обен, що мала "квітучий вигляд", панночці, яка стала "просто чудовою", і паничеві, що виглядав "дуже дорослим". Згадала вона і покійних дідуся з бабусею, котрих знали Льєбари, бо служила Обенам протягом кількох поколінь.

Ферма була така ж стара, як і господарі. Сволоки сточила шашіль, стіни почорніли від диму, кам'яні плити підлоги стали сірими від пилу. У старій дубовій шафі зберігалось всяке начиння: тарілки, дзбани, олов'яні миски, капкани на вовків, ножиці для стрижки овець. Величезна клістирна труба викликала сміх у дітей.

На трьох подвір'ях ферми, мабуть, не було такого дерева, щоб під ним не росли печериці, а на гілках не чорніли б коси омели, їх зривав вітер, але вони знову вперто виростали і хилилися від власних плодів. Старі солом'яні стріхи, що від часу потемніли і тепер нагадували оксамит, витримали найсильніші шквали, але сарай для екіпажів майже розвалився. Пані Обен сказала, що вона подумає, як цьому зарадити, і звеліла сідлати коней.

До Трувіля треба було їхати ще півгодини. Коли проїздили попід Екором — скелею, що нависала над морем, — довелося злізти з коней. За три хвилини всі вже були в кінці набережної і в'їжджали на подвір'я заїзду "Золоте ягня", де гостей зустріла хазяйка, тітка Давід.

Зміна клімату і цілюща сила морських купань допомогли Віргінії: вже з перших днів дівчинка стала почувати себе краще. У неї не було купального костюма, і тому вона купалася просто в сорочечці; прислужниця переодягала її в будиночку митних наглядачів, яким користувалися всі відпочивальники.

По обіді, взявши з собою віслюка, всі вирушали за чорні скелі, у напрямі до Еннеквіля. Стежка спочатку бігла горбами, галявинами і чагарниками, а потім перетинала плоскогір'я з пасовиськами і доглянутими полями. Обіч дороги, в буйних заростях ожини, стирчав гостролист, подекуди безладно переплутані віти великого усохлого дерева чітко вирисовувались на тлі небесної блакиті.

Пані Обен, діти і Фелісіте майже завжди відпочивали на лузі між Довілем і Гавром, милуючись безкраїм морем. Воно сліпуче блищало в

промінні сонця, гладеньке, мов дзеркало, і таке тихе, що ледве можна було почути шурхіт його хвиль. Десь цвіринькали горобці. А вгорі — неосяжний небесний океан. Пані Обен, сидячи, завжди щось шила; Віргінія біля неї плела кошики з очерету; Фелісіте збирала квіти лаванди. Тільки Поль нудьгував, — його тягло додому.

Іноді, перепливши човном Тук, вони шукали мушлі. Після відпливу в калюжах на березі можна було знайти морських їжаків, водорості, медуз; діти бігали, намагаючись впіймати пластівці піни, які підхоплював вітер. Дрімотні хвилі ліниво набігали на пісок і котилися, скільки сягало око, вздовж низького берега. За прибережними дюнами розкинулись луги, а за ними починалося Болото — широка низина, що своєю формою нагадувала іподром. Поверталися додому лугами, і Трувіль поступово збільшувався у них на очах, зростав разом із будинками, розкиданими у мальовничому безладді по схилу горба.

Коли надворі стояла спека, вони зовсім не виходили з кімнати. Сліпуче сонце кидало гаряче проміння крізь щілини жалюзі. Жоден звук не долинав із селища. Внизу, на тротуарі, — ні душі. Тиша, що панувала скрізь, виразніше підкреслювала глибокий спокій. Лише було чути, як десь далеко стукали молотки конопатників, що лагодили підводну частину судна, і вогкий морський вітер приносив з собою запах смоли.

Діти часто виходили на берег і спостерігали, як повертаються баркаси. Залишивши позаду буї, вони починали маневрувати. Вітрила опускалися з щогл на дві третини, і лише нижній фок надимався вітром; баркаси летіли в плюскоті хвиль аж до середини бухти, де раптом кидали якір. Потім човен пристав до набережної, і матроси кидали через борт рибу, яка ще тріпотіла. Жінки в чепцях радісно обіймали своїх чоловіків, поспішали до корзин і візків вантажити рибу.

Якось одна з цих жінок зупинила Фелісіте. Трохи згодом та увійшла до кімнати, радісна і схвильована. Вона зустріла свою сестру, Настазі Баретт, що вийшла заміж за рибалку Леру. Сестра прийшла з немовлям; правою рукою вона тримала ручку другої дитини, а з лівого боку, поряд

з нею, йшов, узявшись у боки, маленький хлопчина в костюмі юнги і в збитому набакир береті.

Через чверть години пані Обен спровадила її.

Фелісіте й Настазі могли зустрічатися тільки на кухні або під час прогулянок. Чоловік сестри, Леру, ніколи не приходив до Обенів.

Фелісіте чуйно поставилась до них. Вона купила їм ковдру, трохи білизни та жаровню. Фелісіте мала добре серце, і родичі, безперечно, скористалися з цього. Ця слабкість Фелісіте дратувала пані Обен, яка до того ж не терпіла фамільярності її племінника: до Поля він звертався на "ти".

Коли погода зовсім зіпсувалась і Віргінія почала кашляти, пані Обен повернулася до Пон-л'Евека.

Буре допоміг обрати колеж для Поля. Канський вважали за найкращий, і Поля відправили туди; він досить мужньо розпрощався, радіючи, що, нарешті, тепер у нього будуть товариші. Пані Обен зважилась на розлуку, тому що це було необхідно. Віргінія дедалі менше думала про брата. Тільки Фелісіте з жалем пригадувала, як він пустував і весело бігав. Але, починаючи з Різдва, їй довелося виконувати нову роботу, що розважала її: кожного дня вона водила дівчинку на уроки Закону Божого.

III

Фелісіте схиляла коліна на порозі, потім ішла під високим склепінням храму між двома рядами стільців, опускала лаву пані Обен, сідала й роздивлялася навкруги себе. Праворуч на хорах місця займали хлопчики, ліворуч — дівчатка; кюре стояв біля аналоя. На одному з розмальованих вікон Святий Дух ширяв над дівою Марією, на другому

вона стояла навколішках перед немовлям Ісусом, а за святими дарами виднілася дерев'яна фігура архангела Михаїла, що перемагав дракона.

Спочатку кюре читав уривки з Святого письма. Фелісіте здавалось, що вона бачить рай і потоп, вавілонську башту, міста у полум'ї й згарищах, винищені народи і скинутих ідолів. Ці яскраві враження викликали у неї благоговіння перед Всевишнім і сліпий страх перед його гнівом. Потім вона плакала, слухаючи про муки Христові. За віщо його розіп'яли, його, що так любив дітей, годував голодних, зціляв сліпих, його, що забажав з милосердя свого народитися серед бідних, у хліві на соломі? Посіви, жнива, виноградні давильні — всі ці речі, про які писалося в євангелії, вона знала і зустрічала в житті; Бог освятив їх своєю благодаттю. І вона ще ніжніше полюбила ягнят, від любові до божого агнця, і голубів, бо Святий Дух був схожий— на них. Вона мала про нього досить невиразне уявлення, тому що він був не тільки птахом, але й полум'ям, а іноді подихом. Може, вогники, які блукають вночі по болотах, це його світло, вітер, що розганяє хмари, це його подих, і його голос звучить в мелодійному гудінні дзвонів? І вона відчувала надзвичайне захоплення, втішаючись спокоєм і прохолодою храму.

Щодо догматів, то вона нічого в них не розуміла і навіть не намагалась зрозуміти. Кюре пояснював, діти відповідали. Вона починала вже куняти і раптом прокидалась, коли вони поспішали додому, гучно стукаючи своїми дерев'яними черевиками по кам'яних плитах.

Отак, слухаючи проповіді, Фелісіте познайомилась з Законом Божим; в дитинстві ніхто не займався її релігійним вихованням, і відтепер вона в усьому брала приклад з Віргінії, дотримувалась постів і сповідалась разом з нею. На свято тіла господня вони разом спорудили вівтар.

Перед першим причастям Фелісіте невимовно хвилювалась. Вона дуже переживала, готуючи черевики, чотки, молитовник і рукавички. З яким трепетом допомагала вона пані одягати Віргінію!

Протягом усієї відправи Фелісіте знемагала від нетерпіння. Пан Буре заслоняв своєю постаттю частину хорів, але навпроти їй все ж було видно зграйку дівчаток у білих віночках і вуалях, яка нагадувала засніжене поле. І вона здалеку побачила тоненьку дівочу шийку, впізнала свою милу крихітку, що поринула в глубоку задуму. Закалатав дзвіночок. Голови схилились; запанувало мовчання. Могутні звуки органа раптом розітнули тишу, хор і всі присутні заспівали разом "Agnus Dei", потім уперед рушили хлопчики, а слідом за ними підвелися й дівчатка. Повільно посуваючись з молитовно складеними долонями, вони наближалися до вівтаря, що сяяв вогнями, схиляли коліна на першому східці, по черзі приймали причастя і поверталися до своїх стільчиків. Коли черга дійшла до Віргінії, Фелісіте аж перехилилася, щоб краще її роздивитись, і силою уяви, яку може зродити лише щира ніжність, відчула на мить себе цією дитиною: обличчя Віргінії стало її обличчям, на ній була її сукня, в грудях билося її серце, а коли та розкрила ротик і заплющила очі, Фелісіте мало не зомліла.

Вранці наступного дня Фелісіте вже стояла біля ризниці, щоб прийняти від пана кюре святе причастя. Вона прийняла його з побожністю, проте не відчула такого захоплення, як напередодні.

Пані Обен хотіла дати своїй дочці хорошу освіту, і через те що Гюйо не міг викладати ні англійської мови, ні музики, вона вирішила віддати її в пансіон урсулинок в Гонфлері. Дівчина слухняно погодилась. Фелісіте зітхала, вважаючи хазяйку бездушною людиною. Але потім вона вирішила, що, можливо, пані має рацію і втручатися в такі речі — не її справа.

Одного разу перед їхніми воротами зупинився старий візок, і з нього вийшла черниця, що приїхала за панночкою. Фелісіте прив'язала багаж на даху візка, дала останні вказівки візникові і поклала під сидіння шість слоїків з варенням, десяток груш і букетик фіалок. В останню мить Віргінія заридала і обняла матір, яка поцілувала її в чоло, промовляючи: "Ну годі! Не плач, будь мужньою!" Кучер підняв приступку, і візок рушив.

Пані Обен була дуже засмучена; ввечері всі її друзі — родина Лормо, пані Лешаптуа, панночки Рошфейль, пан Гуппевіль і Буре — прийшли її втішати.

Спочатку пані Обен тужила за дочкою. Але вона тричі на тиждень одержувала від неї листи, а в інші дні сама писала їй, гуляла в саду, трохи читала і так коротала час.

Кожного ранку, за звичкою, Фелісіте заходила до кімнати Віргінії і з сумом оглядала стіни. Вона скучала за Віргінією, бо не могла більше зачісувати їй волосся, зашнуровувати черевички, вкладати її спати; не бачила її милого личка і не ходила з нею на прогулянку. Щоб якось згаяти час, вона спробувала плести мереживо. Але її зашкарублі пальці рвали нитки; вона поринала в задуму, не чула, що їй казали, втратила сон і, за її словами, "зовсім охляла".

Аби трохи прогнати нудьгу, вона попросила, щоб племіннику дозволили відвідувати її.

Він приходив у неділю після відправи, червонощокий, в розхристаній на грудях сорочці, і приносив з собою пахощі полів. Фелісіте одразу ж накривала на стіл. Вони снідали, сидячи одне проти одного; сама вона їла дуже мало, щоб було менше витрат, зате Віктора намагалася пригостити якнайкраще, так що він аж засинав після сніданку. З першим дзвоном до вечерні вона будила його, чистила йому одяг, зав'язувала краватку і йшла з ним до церкви, гордо спираючись йому на руку, наче це був її син.

Батьки завжди наказували Вікторові що-небудь випросити у Фелісіте: цукру, мила, горілки, а коли вдасться, то й грошей. Він приносив їй латати свою стару білизну, і Фелісіте навіть раділа з цього, бо це давало їй можливість зайвий раз бачити племінника.

В серпні батько взяв його з собою в прибережне плавання. Це був саме час канікул. Приїхали діти, і Фелісіте знов відчула себе щасливою. Але Поль став примхливим, а Віргінія настільки підросла, що Фелісіте було незручно звертатись до неї на "ти". Між ними ніби звівся якийсь мур.

Віктор побував у Морле, Дюнкерку, Брайтоні і, повертаючись з кожної подорожі, завжди привозив Фелісіте якийсь подарунок. Першого разу він привіз їй скриньку з черепашок, другого — чашку для кави, а трохи згодом — фігурне печиво. Він став красивішим, дуже виріс, у нього почали засіватися вуса. Очі його були щирі і чесні; він, наче лоцман, носив маленьку шкіряну шапочку, збиту на потилицю. Віктор розважав Фелісіте, розповідаючи різні історії, рясно пересипані морськими слівцями.

В понеділок, 14 липня 1819 року (вона не забула, коли це було), Віктор сказав, що його беруть у далеке плавання і що післязавтра вночі він вирушає на пакетботі із Гонфлера до Гавра, де має пересісти на шхуну, яка незабаром відчалить у відкрите море. Можливо, він проплаває років зо два.

Думка про довгу розлуку з племінником вкинула Фелісіте у відчай, і щоб востаннє попрощатися з ним, вона в середу після обіду взула черевики на дерев'яній підошві і пройшла чотири льє від Пон-л'Евека до Гонфлера.

Коли вона зупинилася перед придорожнім розп'яттям, то, замість того щоб звернути ліворуч, пішла в інший бік; зайшла на корабельню, заблудилася там і повернула назад. Люди, яких вона розпитувала, радили їй поспішати. Фелісіте обійшла док із суднами, спотикаючись об канати, потім зійшла з горба і побачила вогні Гонфлера.

Опинившись на набережній, вона мало не збожеволіла, побачивши в небі коней, яких піднімали блоками і опускали в судно. Деякі з них

злякано іржали. Кудкудакали кури; пасажири тулилися у тісноті між бочками, корзинами з сиром і мішками з зерном. Серед цього галасу було чути лайки капітана. На носі корабля стояв юнга, спершись ліктями на крон-балку, спокійний і байдужий до всього. Фелісіте, що спочатку не впізнала його, крикнула: "Віктор!" Він підвів голову, й вона кинулась до нього, але цієї ж миті підняли східці.

Жінки, співаючи, узялися за канати і волоком витягли судно до виходу з порту. Рипіли борти, важкі хвилі розбивалися об його груди. Вітрила було згорнуто, на судні — ані душі; на тлі сріблястої поверхні моря, при місячному сяйві пакетбот здавався чорною плямою; він бліднув, танув і нарешті зник.

Повертаючись додому, Фелісіте знову спинилась біля розп'яття. Вона хотіла помолитися, щоб Бог оберігав того, хто був для неї найдорожчим. Нерухома, як камінь, з мокрим від сліз обличчям, вона довго молилася, благально дивлячись у хмарне небо.

Місто давно вже спочивало, лише вулицями походжала варта митних наглядачів та сонну тишу порушував шум води, яка з гуркотом спадала крізь шлюзи. Вибило другу годину.

У приймальну пансіону з ранку не пускали. Фелісіте знала, що запізнення викликало б незадоволення пані, і незважаючи на палке бажання пригорнути до серця Віргінію, вона змушена була повернутись додому. Служниці заїжджого двору тільки-но прокидалися, коли вона входила в Пон-л'Евек.

Скільки ж місяців носитимуть хвилі бідного хлопця! Минулі його подорожі не лякали її. Вона знала: з Англії та Бретані повертаються, а от Америка, колонії, острови — це були якісь невідомі для неї землі. загублені на краю світу.

Відтепер Фелісіте думала лише про свого племінника. В спеку вона боялася, що він десь мучиться від спраги, а під час громовиці тремтіла за його життя: а що, коли його вб'є блискавка? Прислухаючись до завивання вітру, що зривав з даху черепицю, вона вже бачила його на вершечку зламаної щогли, знесиленою бурею; бачила, як він, відкинувшись назад, поринає в піняві хвилі. Іноді їй ввижалося, шо Віктора жерли канібали, — вона пригадувала географію в малюнках, — що його викрадали у лісі мавпи, що він помирав на пустельному морському березі. Проте вона нікому не казала про свої тривоги.

А пані Обен непокоїлася за свою дочку.

Черниці вважали, що Віргінія дуже ніжна, але квола дівчина. Найменше хвилювання згубно впливало на її здоров'я. Через це вона мусила покинути гру на фортепіано.

Мати вимагала, щоб з пансіону регулярно повідомляли її про дочку. Одного ранку листоноша не прийшов, і пані Обен це дуже стривожило. Схвильовано ходячи по залі, вона то сідала в своє крісло, то підходила до вікна. Для неї це було справді щось жахливе: вже чотири дні нема листів!

Щоб її заспокоїти, Фелісіте розповіла про себе:

— А я, пані, ось уже шість місяців як не одержую жодних вістей...

— Це від кого ж?

Служниця тихенько відповіла:

— Та... від мого племінника.

— А! Від вашого племінника!

І, знизавши плечима, пані Обен знову почала ходити по кімнаті, наче хотіла цим сказати: "А я не знала про це!.. Та й що мені до нього, якогось юнги, жебрака... Коли моя дочка... Ви тільки подумайте!.."

Фелісіте спочатку обурилась, але ще змалку натерпівшись від людей образ, незабаром все забула, їй здавалося цілком природним, що можна втратити розум, думаючи про свою крихітку. Фелісіте однаково любила обох дітей; вони обоє знайшли притулок у її серці; їх чекала однакова доля.

Від аптекаря вона дізналася, що судно, на якому плив Віктор, прибуло до Гавани. Він прочитав про цю подію в газеті.

Фелісіте уявляла собі Гавану як країну, де тільки те й роблять, шо палять сигари, і що Віктор походжає там серед негрів у хмарах тютюнового диму. Чи можна звідти, в разі потреби, повернутися суходолом? Яка відстань від Пон-л'Евека до Гавани? Щоб дізнатися про це, вона звернулася до пана Буре.

Він дістав атлас і з посмішкою педанта почав пояснювати щось про географічну довготу, а Фелісіте стояла приголомшена. Нарешті він показав олівцем на ледве помітну чорну цятку і сказав: "Отут!" Фелісіте схилилась над картою; вона ніколи не бачила карт і тому нічого не могла розгледіти серед різнокольорових ліній, і коли Буре запитав, що її збентежило, вона попросила його показати дім, у якому живе Віктор. Буре в подиві розвів руками, чхнув і вибухнув гомеричним сміхом; він прийшов у захоплення від такої простодушності. Фелісіте ж не розуміла причини його сміху, вона навіть чекала, що їй покажуть портрет Віктора, такою обмеженою була вона!

Через два тижні, в базарний день, на кухню, як завжди, ввійшов Льєбар і вручив їй листа від її зятя. Вони обоє не вміли читати, і тому Фелісіте попросила хазяйку.

Пані Обен, що в цю хвилину рахувала петельки на плетиві, відклала свою роботу, розірвала конверт, прочитала і здригнулася. Тихим голосом, зі сльозами на очах вона вимовила:

— Вас повідомляють про нещастя... Ваш племінник...

Він помер. Більше нічого не писали про нього. У Фелісіте підломилися ноги, вона впала на стілець, притулилась головою до стіни і стулила почервонілі повіки. Схиливши у відчаї голову, безсило опустивши руки, вона повторювала, втупивши кудись застиглий погляд:

— Бідний хлопчик! Бідний мій хлопчик!

Льєбар із співчуттям дивився на неї й зітхав.

Пані Обен злегка тремтіла. Вона порадила Фелісіте піти в Трувіль побачитися з своєю сестрою. Фелісіте лише рукою махнула, — мовляв, у цьому нема потреби.

Залягла тиша. М'якосердий Льєбар вирішив, що йому пора додому.

Тоді Фелісіте промовила:

— Їм це байдуже!

Вона знову схилила голову і машинально стала перебирати на столі довгі в'язальні спиці.

Через подвір'я дві жінки пронесли ноші з вогкою білизною.

Побачивши їх, Фелісіте згадала, що і сама прала вчора, заливши білизну лугом; сьогодні треба було полоскати. Вона вийшла з кімнати і пішла до річки.

Її місточок і бочка для прання були на березі Туку. Фелісіте кинула на схилі купу сорочок, засукала рукава, взяла праник і почала сильно вибивати білизну, аж відляски пішли по сусідніх садках. Луги були сумні й безлюдні; на річці вітер здіймав брижі. Довгі водорості колихалися в глибині, неначе волосся утоплеників, що пливли за водою. Фелісіте стримувала себе і бадьорилась аж до вечора, але залишившись на самоті у себе в кімнаті, вона кинулась на ліжко, сховавши обличчя в подушку і стиснувши руками скроні.

Тільки багато пізніше вона дізналася про всі подробиці смерті Віктора, їй розповів його капітан. Віктору зробили надто велике кровопускання в лікарні, де він лежав, захворівши на жовту пропасницю. Нещасного тримало аж чотири лікарі. Він помер одразу ж після кровопускання, і головний лікар сказав:

— Отакої... Ще один!

Батьки завжди ставились до Віктора грубо, по-варварському. Фелісіте вирішила, що краще буде не бачитися з ними більше, а вони відтоді, як помер Віктор, і не згадували про неї. Вони думали тільки про свої злидні.

Здоров'я Віргінії все гіршало. Ядуха, кашель, постійна пропасниця і плями на щічках свідчили про якусь серйозну хворобу. Лікар Пупар порадив відвезти її в Прованс. Пані Обен вирішила їхати туди й одразу ж забрала б дочку додому, коли б не клімат Пон-л'Евека. Вона домовилась з візником, і він возив її по вівторках у монастир. В садку при монастирі була невеличка тераса, звідки можна було бачити Сену. Віргінія прогулювалась з матір'ю, взявши її під руку; під ногами шурхотіло виноградне листя. Вона мружилась на сонці, яке зрідка виглядало з-за хмар, дивилася вдалину на білі вітрила і на край неба, що простягнувся від Танкарвільського замку аж до маяків Гавра. Після прогулянки відпочивали в альтанці. Мати роздобула барильце чудової малаги; і Віргінія, сміючись від думки, що може сп'яніти, відпивала не більше як два ковтки.

Сили повернулися до неї. Осінь минула спокійно, і Фелісіте підбадьорювала пані Обен. Але одного вечора, повертаючись додому, Фелісіте побачила біля під'їзду кабріолет пана Пупара; сам він стояв у сінях. Пані Обен зав'язувала свій капелюшок.

— Давайте грілку, гаманець і рукавички! Та швидше ж!

Віргінія захворіла на запалення легенів, і, можливо, стан її здоров'я був безнадійний, хоча лікар і запевняв, що все буде гаразд. Лікар і пані сіли в кабріолет; падав лапатий сніг, поволі кружляючи в повітрі. Надходила ніч. Стало дуже холодно.

Фелісіте прожогом кинулася до церкви, щоб запалити свічку. Потім вона цілу годину бігла за кабріолетом, наздогнала його і легко вскочила в нього ззаду, схопившись за ремінну ручку, але одразу ж пригадала: "Ворота залишились незачиненими! А що, коли злодії залізуть у дім?!" І вона зіскочила.

На другий день, тільки-но почало розвиднятися, вона вже була у лікаря. Він повернувся в Пон-л'Евек, але незабаром знову виїхав у село. Тоді Фелісіте почекала в заїзді, сподіваючись, що хтось принесе їй листа від пані. Нарешті, на світанку, не дочекавшись, вона сіла в диліжанс, що саме від'їздив до Лізьє.

Монастир містився в кінці вулички, яка стрімко піднімалася вгору. Вже на півдорозі Фелісіте почула дивні звуки — лиховісний похоронний дзвін. "Це по комусь іншому", — подумала вона і несамовито почала грюкати у двері.

Через кілька хвилин почулося човгання пантофлів, двері прочинилися і з'явилася черниця. Вона із засмученим виглядом повідомила, що "панночка щойно померла". Дзвін св. Леонарда загув ще голосніше.

Фелісіте піднялася на третій поверх.

Відчинивши двері, вона одразу побачила Віргінію, котра лежала горілиць, із складеними на грудях руками, з відкритим ротом і відкинутою назад головою. Під чорним розп'яттям, між нерухомими портьєрами різко виділялося її бліде, мармурове обличчя. Пані Обен, вхопившись руками за спинку ліжка, невтішно ридала. Праворуч од неї стояла ігуменя. На комоді горіли три свічки, кидаючи червоні відсвіти; за вікнами стояв білий ранковий туман. Потім черниці повели з собою пані Обен.

Протягом двох ночей Фелісіте не відходила від померлої. Вона читала над нею одні й ті ж молитви, кропила свяченою водою простирадла, знову сідала й уважно вдивлялася в дороге обличчя. Після першої стомливої ночі вона помітила, що обличчя Віргінії пожовкло, уста посиніли, ніс загострився, запали очі. Вона поцілувала їх декілька разів, і не дуже здивувалась би, коли б Віргінія їх відкрила; для таких, як вона, навіть надприродне здається простим і звичайним. Вона прибрала покійницю, загорнула її в саван, опустила в домовину, на чоло поклала віночок і розплела коси. Вони були біляві й трохи задовгі для її віку. Фелісіте відрізала велике пасмо волосся і сховала частину в себе на грудях, вирішивши ніколи з ним не розлучатися.

Тіло Віргінії було перевезено до Пон-л'Евека, на цьому наполягала пані Обен, що їхала слідом за похоронною каретою у закритому екіпажі. Після заупокійної відправи довелося ще три чверті години йти до кладовища. Поль, ридаючи, йшов з матір'ю, за ним ступали пан Буре, найзнатніші городяни, жінки в чорному і Фелісіте. Вона думала про свого племінника. Не маючи змоги віддати йому останню шану, Фелісіте почувала, що горе її збільшилося, неначе вона одразу ховала і Віктора, і Віргінію.

Відчай пані Обен був безмежний.

Спочатку вона ремствувала на Бога, який так несправедливо забрав від неї дочку, від неї, що ніколи не робила нікому зла. Совість її була чистою. Ні! Вона таки повинна була повезти Віргінію на південь. Там її врятували б інші лікарі. Вона звинувачувала себе, кликала смерть, щоб та забрала її до дочки, скорботно стогнала уві сні. Особливо часто снився їй такий сон: її чоловік, одягнений у матроську форму, повертався з далекої подорожі і, плачучи, розповідав, що йому наказано взяти з собою Віргінію; вони обоє радились, де ж знайти схованку для дочки.

Одного разу пані Обен повернулася із саду дуже схвильована. Тільки що до неї з'явилися чоловік і дочка (вона показувала навіть місце); вони мовчки і нерухомо дивилися на неї.

Протягом кількох місяців вона не залишала своєї кімнати, байдужа до всього, Фелісіте лагідно умовляла її берегти себе ради свого сина і пам'яті "про неї".

— Про неї? — повторила пані Обен, неначе прокидаючись з глибокого сну. — А, так, так!.. Ви не забуваєте про неї! — Вона натякала на могилу, відвідувати яку їй було суворо заборонено.

Фелісіте щодня ходила на кладовище.

Рівно о четвертій годині вона виходила з будинку, піднімалася схилом горба, відчиняла хвіртку і йшла до могили Віргінії. Маленька колона з рожевого мармуру височіла над плитою, і ланцюжки оточували квітник. На могилі росло багато квітів. Фелісіте поливала їх, підсипала піску і, ставши навколішки, розпушувала землю. Коли нарешті пані Обен змогла прийти туди, то відчула полегшення і трохи заспокоїлась.

Минали роки, схожі один на другий; їхню сіру одноманітність прикрашали лише великі свята — Великдень, перша пречиста та день всіх святих. Незначні події, які інколи траплялися в буденному житті,

довго зберігалися потім у пам'яті, як визначні дати. Так, 1825 року двоє малярів пофарбували коридор, 1827 — на подвір'я впала частина даху і мало не вбила якогось чоловіка. Влітку 1828 року пані роздавала проскури. Десь о цій порі таємниче зник кудись Буре; пані Обен потроху втратила своїх старих друзів і знайомих: Гюйо, Льєбара, пані Лешаптуа, Роблена та дядька Греманвіля, що вже довгий час лежав паралізований.

Якось вночі кондуктор поштової карети привіз у Пон-л'Евек звістку про Липневу революцію, а через кілька днів у місті було призначено нового супрефекта, барона Ларсоньєра, колишнього консула в Америці. Він був одружений, і в нього жила свояченицяіз трьома дорослими дочками; вони частенько гуляли на моріжку перед будинком, одягнені у блузи, які аж майоріли на вітрі. З ними був негр і папуга. Панночки відвідали пані Обен; та, в свою чергу, також зробила їм візит. Ще здалеку помітивши їх, Фелісіте кидалась попередити пані. Проте єдиною річчю, що могла трохи розважити хазяйку, були листи від сина. Поль не обрав собі ніякого заняття, цілісінькі дні він просиджував у кафе. Мати сплачувала його борги, син робив їх знову; зітхання пані Обен, що шила біля вікна, часто доводилось чути Фелісіте, коли вона сиділа в кухні за прядкою.

Пані Обен і Фелісіте часто прогулювалися разом в садку, і завжди розмова йшла про Віргінію; вони пригадували, що саме любила вона і що б відповіла в тому чи іншому випадку.

Всі її речі зберігались у дитячій кімнаті, в стінній шафі. Пані Обен силкувалася не дивитись на них. Якось влітку вона нарешті зважилася й відчинила шафу; звідти вилетіла міль.

Платтячка дівчинки висіли всі поряд під полицею; на ній лежали три ляльки, обручик, посуд і мисочка, якою завжди користувалась Віргінія. Пані Обен і Фелісіте витягли також спіднички, панчохи, хустинки і, перед тим як сховати, розклали все це на двох ліжках. Сонце освітлювало ці сумні речі, на яких були плями і навіть складки, наче ще вчора дівчинка надівала їх. Був теплий, ясний день; висвистували

дрозди; здавалось, ніби в глибокій тиші все живе до чогось прислухалося. Вони знайшли маленьку волохату шапочку з коричневого плюшу, але вся вона була поїдена міллю. Фелісіте попросила її собі на пам'ять, їхні погляди стрілися, на очі навернулися сльози. Господиня розкрила обійми, Фелісіте кинулась до неї, і вони міцно обнялися, відчуваючи полегшення в щирому поцілунку. Спільне горе зблизило їх.

Це було вперше за весь час, бо пані Обен не відзначалася особливою чутливістю. Фелісіте була безмежно вдячна пані за поцілунок, ніби та зробила їй велику ласку, і відтоді з собачою вірністю служила своїй господині, мало не обожнюючи її.

Серце Фелісіте відкрилося для добра. Ледве почувши барабанний дріб полку, що марширував вулицею, вона ставала на дверях з глечиком сидру і пригощала солдатів. Вона доглядала хворих на холеру, допомагала полякам. Один з них вже хотів був одружитися з нею. Проте вони скоро посварилися; якось вранці, повернувшись з відправи, вона заскочила його на кухні, де він спокійнісінько їв вінегрет, який сам приготував.

Після поляків вона доглядала дідуся Кольміша, що, як твердили люди, був свідком жахів 93-го року. Він жив на березі річки, в розваленому свинарнику. Хлопчаки зазирали крізь щілини стін і шпурляли у старого камінці, які падали на його убогу постелю, де він лежав, весь час здригаючись від кашлю. У нього було довге волосся, запалені повіки, а на руці — велика пухлина, більша за голову. Фелісіте принесла йому білизну, намагалася прибрати його комірчину і хотіла взяти старого до пекарні, де б він не заважав пані. Коли ж у Кольміша відкрився рак, Фелісіте щоденно мила хворого, кілька разів приносила коржі, вкладала його на осонні, підстеливши солому, і бідний старий, тремтячи і бризкаючи слиною, згасаючим голосом дякував їй, боявся втратити її і простягав до неї руки, коли вона йшла додому. Він помер, і вона замовила відправу за упокій його душі.

Того дня її чекало велике щастя: в обід з'явився негр пані Ларсоньєр, тримаючи клітку з папугою, з жердинкою, ланцюжком і невеличким замочком. В листі баронеса сповіщала пані Обен, що чоловіка її призначили префектом і що ввечері вони виїжджають; в знак своєї поваги вона просила пані взяти собі на пам'ять цього птаха.

Папуга давненько цікавив Фелісіте, бо його привезли з Америки, а слово це нагадувало їй Віктора; вона часто розпитувала негра про цю країну. Якось Фелісіте таки не витримала і сказала: "Пані була б дуже рада, якби мала це створіння".

Негр розповів про все своїй господині; та, не маючи змоги взяти з собою папугу, позбулась його в такий спосіб.

IV

Папугу звали Лулу. Він мав зелений тулуб, рожеві кінчики крил, блакитну голівку і золотаву шийку. У нього була набридлива звичка дзьобати жердину, на якій сидів, вискубувати пера, розкидати послід, розливати воду з свого блюдечка.

Пані Обен птах надокучив, і вона віддала його назавжди Фелісіте. Та заходилась навчати його, і незабаром він уже повторював: "Чарівний хлопчина! До ваших послуг, пане! Вітаю вас. Марі!" Клітку його повісили біля дверей, і дехто дивувався, чому він не відповідає на ім'я Жако, оскільки всіх папуг так звуть. Його порівнювали з індиком, довбнею, — для Фелісіте це було все одно, що ніж у серце. І дивно! Лулу завжди мовчав, коли на нього дивилися.

Однак він відчував потребу в товаристві, бо щонеділі, коли приходили грати в карти панночки Рошфейль, пан де Гуппевіль і нові знайомі — аптекар Онфруа, пан Варен і капітан Матьє, — папуга мало не вибивав шибки своїми крилами і здіймав такий оглушливий галас, що годі було щось розчути.

Буре, без всякого сумніву, видавався йому кумедним. Тільки-но він його помічав, як одразу ж починав шалено реготати. Ці вибухи сміху сповнювали все подвір'я, їх повторювала луна, а сусіди, визираючи з вікон, і собі сміялись. Щоб сховатися від папуги, пан Буре вдавався до хитрощів: він насував на очі капелюх і крадькома йшов попід муром, добирався до річки, а потім заходив через хвіртку в сад. Погляди, які він кидав на птаха, не відзначалися ніжністю.

Якось Лулу дістав від хлопчика з м'ясної крамниці щигля, коли спробував сунути носа в його кошик; відтоді він завжди намагався вщипнути хлопця крізь сорочку. Фабю нахвалявся скрутити йому шию; проте він не був жорстоким, незважаючи на татуювання на руках і великі бакенбарди. Навпаки, він ставився до Лулу з симпатією і задля сміху хотів було навчити його лаятись. Фелісіте жахнулась, коли дізналась про це, і помістила птаха на кухні. З нього зняли ланцюжок, і він вільно прогулювався по всьому будинку.

Спускаючись по сходах, Лулу спирався кривим дзьобом об приступку, потім піднімав спочатку одну, а за нею і другу лапи. Фелісіте боялася, щоб від такої гімнастики в нього не запаморочилася голова. Одного разу він захворів, нічого не їв і не розмовляв. Під язиком у нього з'явився якийсь наріст, як це інколи трапляється в курей. Фелісіте вирвала його нігтями, і Лулу видужав. Якось Поль необережно пустив йому в ніздрі диму з сигари; іншого разу пані Лормо подражнила його парасолькою, і він схопив наконечник. Потім він десь зник.

Фелісіте пустила його на травичку трохи освіжитися і на хвилинку кудись пішла, а коли повернулася, папуги вже не було! Спочатку вона шукала його в кущах, біля річки і навіть на даху, не слухаючи застережень господині, що кричала на неї: "Обережніше, ви просто збожеволіли!" Обдивившись уважно всі садки Пон-л'Евека, вона почала зупиняти перехожих: "Чи не бачили ви часом мого папуги?" Тим, хто не знав його, вона описувала прикмети. Раптом їй здалося, що вдалині, за млинами, біля підніжжя горба літає щось зелене. Але там нічого не було. Рознощик її запевняв, що оце недавно бачив папугу в Сен-Мелені, в

крамниці тітки Сімон. Фелісіте притьмом побігла туди, але там не зрозуміли, що вона каже. Знеможена, в глибокому горі повернулася вона додому в подертих пантофлях. Присівши на ослоні біля пані, вона почала розповідати про всі свої пригоди, як зненацька щось легенько впало на її плече. Лулу! Де ж це він був, приблуда? Може, літав по околицях?

Фелісіте ледве оговталась від цього потрясіння, але наслідки його лишилися на все життя.

Одного разу Фелісіте застудилася і незабаром захворіла на ангіну; потім у неї заболіли вуха. Через три роки вона оглухла і стала дуже голосно розмовляти, навіть у церкві. Пан кюре вважав за краще сповідати її в ризниці, хоча гріхи її могли бути відомі всім і нікого б не ввели в оману; вони навіть не кинули б тіні на неї.

Шум у вухах додавав Фелісіте хвилювання. Часто господиня казала їй: "Господи, які ж ви дурні!" Вона відповідала: "Так, пані", — і починала щось шукати біля себе.

Невеличке коло її уявлень набагато зменшилось, і святковий перегук дзвонів, мукання корів вже не існували для неї. Все живе перед нею рухалося мовчки, наче привиди; тепер вона чула тільки голос папуги. А він, наче для того, щоб її розважати, відтворював шум пристрою для повертання рожнів, пронизливі вигуки торговця рибою, вищання пилки столяра, що мешкав навпроти; а коли хтось дзвонив біля дверей, він відповідав голосом пані Обен: "Фелісіте! Двері ж! Двері!"

Вони розмовляли між собою; папуга нескінченно повторював лише три фрази з свого репертуару, а Фелісіте, відповідаючи йому незв'язаними словами, скаржилась на свою долю. Для самотньої Фелісіте він був все одно що син або коханий. Птах сідав їй на долоню, легенько кусав губи, чіплявся за косинку, а коли вона нахилялась над

ним, наче годувальниця над колискою, і похитувала головою, краєчки її чепця і крила птаха здригалися одночасно.

Коли небо облягали хмари і гуркотів грім, папуга кричав, згадуючи, мабуть, тропічні зливи у рідних лісах. Він шалено радів, чуючи дзюрчання води; пурхав скрізь, злітав аж під стелю, перекидав усе і вилітав крізь вікно в сад, бабрався у калюжах, але швидко повертався й сідав на решітку каміна, струшуючи з себе воду і піднімаючи по черзі то хвіст, то дзьоб.

Жахливої зими 1837 року Фелісіте якось повісила клітку перед каміном, шоб Лулу не змерз, і на ранок знайшла його мертвим; голова птаха повисла, а кігті вчепилися в дротяну огорожу клітки. Він, мабуть, загинув від крововиливу. Фелісіте подумала, що його отруїли петрушкою, і, незважаючи на цілковиту відсутність будь-яких доказів, звинуватила у всьому Фабю.

Вона так побивалася, що господиня сказала їй: — Ну добре, досить! Зробіть собі з нього чучело! Фелісіте порадилася з аптекарем, який завжди добре ставився до папуги. Він написав у Гавр. Якийсь Феллаше згодився виконати замовлення. Але через те, що диліжанс іноді губив дорогою речі, Фелісіте вирішила сама віднести Лулу в Гонфлер.

Край дороги сумно стояли голі яблуні. В канавах замерзла вода. Навколо ферм ґвалтували собаки. Фелісіте поспішала битим шляхом в маленьких чорних сабо, з кошиком, сховавши руки під плащем.

Вона проминула ліс, пройшла О-Шен і вже наблизилась до Сен-Гатьєна.

Слідом за нею, здіймаючи хмару куряви, вихором мчала з гори поштова карета. Побачивши жінку, що не звертала з дороги, кондуктор аж висунувся з карети, а візник почав кричати, не в змозі стримати шалену четвірку коней, які помчали ще швидше. Передня пара коней

зачепила її. З силою натягнувши віжки, візник в одну мить звернув карету на край шляху і, піднявши руку, з люті так оперіщив Фелісіте поперек тіла батогом, що вона впала навзнак.

Коли вона опритомніла, то відразу ж заглянула в кошик. На щастя, Лулу був цілий. Фелісіте відчула, що права щока її щемить, схопилась руками — і вони почервоніли від крові. Тоді вона сіла на купі каміння й приклала до обличчя хустинку, потім з'їла окраєць хліба, який поклала в кошик про всяк випадок, і, задивившись на птаха, забула про свою рану.

Діставшись до вершини Екмовіля, вона побачила сяйво вогнів Гонфлера, що мерехтіли, немов зірки, і вдалині море, ледь помітне у вечірній імлі. Раптом Фелісіте відчула слабість і зупинилася. Спогади про злиденне дитинство, зраджене перше кохання, про від'їзд племінника і смерть Віргінії наче хвилями затопили її, здавили горло, її душили сльози.

Вона вирішила передати кошик капітану корабля. Не кажучи, що в ньому, дала капітанові необхідні вказівки і адресу чучельника.

Феллаше довго тримав у себе папугу. Він усе обіцяв вислати його наступного тижня. Аж через півроку прийшов лист, у якому він повідомляв, що вислав замовлення. Більше він нічого не писав, і Фелісіте гадала, що Лулу їй вже ніколи не повернуть. "Вони його вкрали", — думала вона.

Нарешті прийшов пакунок. Папуга був просто чудовий; сидячи на гілці, прилаштованій до підставки з червоного дерева, він підняв ніжку, схилив голову набік і кусав горіх, позолочений майстром, сповненим любові до всього прекрасного. Фелісіте замкнула Лулу в своїй кімнаті, куди пускала лише небагатьох.

Кімната ця схожа була на базар і каплицю одночасно, стільки там було різного мотлоху і речей релігійного призначення.

Велика шафа заважала відчиняти двері. Навпроти вікна в сад було ще одне кругле віконце, що виходило на подвір'я; на столі біля складаного ліжка стояв глечик з водою, лежали два гребінці і шматочок голубого мила на вищербленій тарілці. На стінах були розвішані чотки, медалі, кілька зображень мадонни і кропильниця, зроблена з кокосового горіха. На комоді, застеленому сукном, неначе вівтар, стояла скринька з черепашок, подарована Віктором; тут же були лійка та м'яч, зошити, географія в малюнках, пара черевиків, а під дзеркалом, на цвяшку висіла на стрічках плюшева шапочка. Фелісіте настільки вже звикла збирати непотрібні речі, що зберігала навіть старий сюртук пана. Весь мотлох, який пані Обен хотіла викинути, вона знесла у свою кімнату. На краю комода стояли штучні квіти, над слуховим вікном висів портрет графа д'Артуа.

Лулу, прикріплений до дощечки, стояв на комині, що виходив у кімнату. Як тільки починало світати, Фелісіте прокидалась, дивилась на Лулу і, заспокоєна, пригадувала найменші подробиці незначних подій минувшини. Живучи самотньо, вона, немов сновида, перебувала в якомусь заціпенінні. Лише процесія під час свята тіла Господня трохи оживляла її. Вона обходила сусідів і збирала свічники та циновки, щоб прикрасити вівтар, який споруджували на вулиці.

У церкві Фелісіте завжди вдивлялась у зображення Святого Духа і помітила, що він трохи схожий на її папугу. Ця схожість особливо була помітна на дешевих лубочних малюнках, які зображували хрещення Спасителя. Святий Дух — з пурпуровими крилами та з смарагдовим тулубом — був справжнім портретом Лулу.

Фелісіте купила собі такий малюнок і повісила його там, де раніше висів портрет графа д'Артуа; тепер вона одночасно бачила обох — і Лулу, і Святого Духа. Вони об'єдналися в її уяві в одне ціле; схожість із святим духом освячувала папугу, а Святий Дух відтепер став для неї ще живішим і зрозумілішим. Бог-отець для свого втілення не міг обрати голуба, оскільки ці птахи не можуть розмовляти, він, напевне, обрав для

цього одного з предків Лулу. І Фелісіте молилася, дивлячись на ікону, однак час од часу поглядала й на птаха.

Вона навіть хотіла було піти в черниці, але пані Обен відрадила її.

Незабаром трапилась надзвичайна подія: одружився Поль.

Він спочатку служив писарем у нотаря, потім спробував себе в комерції, на митниці, в податному відомстві й хотів уже поступити в департамент охорони лісів і річок, коли раптом в тридцять шість років його наче з неба осяйнуло — він, нарешті, знайшов своє покликання: реєстратура! Там він виявив неабиякий хист, і контролер видав за нього свою дочку й пообіцяв йому протекцію.

Поль посоліднішав і якось приїхав з своєю дружиною до матері.

Дружина гудила звичаї Пон-л'Евека, бундючилась, немов принцеса, і ображала Фелісіте. Пані Обен по її від'їзді зітхнула з полегшенням.

Через тиждень одержали звістку про смерть пана Буре на заїжджому дворі, десь у Нижній Бретані. Чутки про те, що він вкоротив собі віку, підтвердилися; одразу ж виникли сумніви щодо його чесності. Пані Обен уважно перевірила стан своїх рахунків і виявила багато шахрайств і зловживань; витрати орендних грошей, таємний розпродаж лісів, підроблені розписки і так далі. Але це ще не все: у Буре, як виявилось, була незаконна дитина; він "мав зв'язок з однією особою з Дозюле".

Все це дуже пригнітило пані Обен. В березні 1853 року у неї почало боліти в грудях, горло й язик вкрило нальотом; п'явки не полегшили її страждань, і на дев'ятий вечір вона померла, маючи рівно сімдесят два роки, але завдяки темному волоссю, яке облямовувало її бліде, подзьобане віспою обличчя, вона здавалась молодшою. Небагато

жителів Пон-л'Евека уболівало за пані Обен, бо вона завжди зневажливо ставилась до них.

Фелісіте побивалася за своєю пані так, як за хазяями не побиваються. Думка, що пані померла раніше од неї, не давала їй спокою, це здавалось їй чимсь надзвичайним, неможливим і дивовижним.

Через десять днів, — стільки часу потрібно було, щоб приїхати з Безансона, — прибули спадкоємці. Невістка понишпорила в шухлядах, відібрала для себе найкращі меблі, а решту продала. Після цього Поль з дружиною повернувся до себе. Крісло пані Обен, її круглий столик, грілка, вісім стільців — все зникло! Лише жовті квадратні плями на стінах свідчили, що тут колись висіли гравюри. Родичі забрали з собою навіть два ліжка з матрацами, а з стінної шафи щез увесь одяг та іграшки Віргінії! Фелісіте обійшла всі кімнати і сп'яніла від горя.

Наступного дня на дверях уже висіло повідомлення про продаж, і аптекар крикнув Фелісіте на вухо, що будинок продається.

Вона похитнулась і мусила сісти. Найбільше засмучувала Фелісіте думка, що їй доведеться залишити кімнату, де так добре жилося бідоласі Лулу. Кидаючи на нього сумні погляди, Фелісіте з палким благанням зверталась до Святого Духа; вона звикла молитися навколішках перед папугою, неначе перед ідолом. Сонячне проміння, що проникало в кімнату крізь дахове вікно, вдаряло іноді в його скляне око, яке спалахувало тоді вогнем; це викликало у Фелісіте релігійний екстаз.

Пані Обен залишила їй пенсію в триста вісімдесят франків. Сад і город забезпечували її овочами й фруктами; одягтись вона теж мала у що. Фелісіте заощаджувала на свічках і вкладалася спати, як тільки починало темніти. Майже весь час вона сиділа вдома, а коли виходила

на вулицю, то намагалась оминати крамничку випадкових речей; тут вже продавалося дещо із старих меблів пані Обен.

Відтоді, коли її ледве не вбила поштова карета, Фелісіте стала трохи шкутильгати. Вона почувала себе вкрай погано, і тітка Сімон, яка розорилася на торгівлі бакалією, щоранку приходила до неї, щоб нарубати їй дров і накачати води. Зір Фелісіте слабшав. Віконниці більше ніхто не відчиняв. Минали роки, але ніхто не наймав і не купував будинок.

Фелісіте ні разу не обмовилась про ремонт, боячись, що її виселять. Покрівля прогнила, і протягом всієї зими подушка Фелісіте була мокрою. Після Великодня вона стала кашляти кров'ю.

Тоді тітка Сімон звернулася до лікаря. Фелісіте хотіла знати, що ж це з нею скоїлось, але, недочуваючи, розібрала лише двоє слів: "Запалення легенів". Вона вже знала про цю хворобу і тихенько промовила: "А! Як у пані!" Вона зрозуміла, що, мабуть, піде за своєю пані, і це її анітрохи не здивувало.

Наближався день, коли на вулицях мали спорудити тимчасові вівтарі. Перший вівтар завжди ставили біля підніжжя горба, другий — перед поштою, а третій — десь посеред вулиці. З приводу останнього не обійшлося без суперечок, і, кінець кінцем, парафіянки як найзручніше місце обрали подвір'я пані Обен.

Фелісіте лежала у ліжку, важко дихаючи і трусячись у лихоманці. Вона бідкалася, що не зможе взяти участі у спорудженні вівтаря. Якби ж вона принаймні мала змогу пожертвувати щось на нього! І тут вона згадала про папугу. Але сусідки вважали, що дарувати чучело буде недоречно. Проте кюре дозволив їй це зробити, і Фелісіте так щиро зраділа, шо навіть попросила його взяти собі після її смерті Лулу, це єдине багатство, яким вона володіла.

Починаючи з вівторка і аж до суботи, передодня свята Тіла Господня, кашель її посилився. Настав вечір, обличчя Фелісіте страшно схудло, губи зсохлися, і її почало нудити. Наступного дня, ледь стало світати, вона звеліла покликати священика, бо почувала себе вкрай погано. Під час соборування біля неї сиділо троє старих жінок. По тому вона забажала поговорити з Фабю. Він прийшов святково одягнений і почував себе не зовсім спокійно в цій похмурій атмосфері.

— Простіть мені, — сказала Фелісіте, з великим зусиллям простягаючи йому руку, — я думала, що це ви вбили Лулу!

Що за нісенітниця! Звинувачувати в убивстві таку людину, як він! Фабю розгнівався і ладен був зняти цілу бучу.

— Ви ж самі добре бачите, що вона несповна розуму! Час від часу Фелісіте впадала в забуття і марила. Коли жінки пішли, тітка Сімон поснідала біля хворої.

Через якийсь час вона взяла Лулу, піднесла його до Фелісіте і промовила:

— Що ж... попрощайтеся з ним!

Хоч це було всього-на-всього чучело, його точили черви; одне крило вже хтось зламав, а з черева вилізли жмутки клоччя. Фелісіте, яка вже нічого не бачила, поцілувала Лулу в голову і притулила до щоки. Тітка Сімон взяла папугу й пішла, щоб поставити на вівтар цей дарунок Фелісіте.

V

Повітря було наповнене пахощами літа, що линули від духмяної трави; дзижчали мухи, блищала на сонці річка; черепиця розпеклася.

Тітка Сімон повернулась до кімнати Фелісіте і трохи задрімала біля ліжка хворої.

Незабаром вдарили дзвони, тітка Сімон прокинулась і побачила, що люди вже йдуть з вечерні. Фелісіте більше не марила. Вона думала про хресний хід і так яскраво уявляла його собі, ніби сама йшла з ним.

Всі школярі, півчі й пожежники йшли тротуаром, а серединою вулиці гордо прямували воротар з алебардою, паламар з великим хрестом, учитель, що стежив за пустотливими хлопчаками, і черниця, яка пильно наглядала за дівчатками. Троє з них, завиті, немов ті ангелята, розкидали пелюстки троянд. Диякон широкими помахами рук керував хором, двоє служок з кадилами на кожнім кроці оберталися до святих дарів, які ніс кюре в розкішних ризах. Чотири церковні старости тримали над ним балдахін з багрянистого оксамиту. А позаду, між білими стінами будинків, котилися хвилі натовпу. Та ось процесія зупинилася біля підніжжя горба.

Холодний піт зрошував Фелісіте скроні. Сімон рушником витерла їй обличчя, говорячи собі, що колись і їй доведеться пережити те саме.

Гомін юрби посилився і на якийсь час став навіть оглушливим, а потім, поступово віддаляючись, почав слабшати. Вікна задзвеніли від рушничних пострілів: це поштарі вітали святі дари. Фелісіте відкрила очі і, хвилюючись за Лулу, пошепки спитала:

— Чи добре ж йому?..

Почалась агонія. Фелісіте хрипіла і важко дихала, груди її високо здіймалися, в куточках уст виступила піна. Все тіло почало тремтіти.

Незабаром почулися хриплі звуки валторн, долинули дзвінкі голоси дітей, баси чоловіків. На якусь хвилину ;западала тиша, і шум кроків, приглушуваний квітами, що встеляли дорогу, нагадував тупотіння

череди на пасовищі. На подвір'ї з'явився весь причет. Тітка Сімон вилізла на стілець до круглого віконця і побачила внизу вівтар.

Його прикрасили зеленими гірляндами і пишним англійським мереживом. Два апельсинові дерева стояли у вазонах біля раки з мощами; вздовж вівтаря поставили срібні свічники і фарфорові вази з квітами соняшника, з лілеями, півоніями, наперстянкою і з букетиками гортензій. На килимі, розстеленому на бруці, виблискувала незвичайними яскравими барвами височенна купа дарунків парафіян. Тут були рідкісні речі, що привертали до себе увагу: позолочена ваза для цукру, прикрашена віночком з фіалок, підвіски з блискучими алансонськими камінцями, що лежали у футлярі на моху, дві китайські ширми з пейзажами. Троянди закривали Лулу, видно було лише його голубу голівку.

Церковні старости, півчі і діти вишикувалися з трьох боків подвір'я. Священик повагом піднявся східцями і поклав на мереживо золоту дароносицю, що сліпуче засяяла на сонці. Всі схилили коліна. Запала глибока тиша. Лише злегка побрязкували кадильниці, високо злітаючи вгору.

Хвиля блакитного туману сповнила кімнату Фелісіте. З якимсь невимовним захопленням, з надзвичайною насолодою вдихала вона його, потім стулила повіки. Її губи всміхалися, а серце билося дедалі тихше й повільніше, неначе останній відгук луни, неначе виснажене джерело, що стікає останніми краплями. І коли на її устах вже завмирав віддих, їй здалося, що небеса розкрилися і вона бачить там гігантського папугу, який ширяє над нею...